

Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb, 2000, 319 str.

Knjiga Igora Karamana *Hrvatska na pragu modernizacije* (319 stranica) izdana je krajem 2000. godine u "Naprijedovo" biblioteci "Povijest i historija", čiji je bio utemeljitelj i urednik. Predstavlja svojevrsnu zbirku tekstova (većim dijelom objavljenih u različitim časopisima), koji bi se tematski mogli odrediti kao studije o hrvatskom društvu 19. st. u njegovu političko-geografskom europskom kontekstu, u kojima je autor isprepleo teorijsko-metodološka razmatranja s konkretnim istraživačkim pitanjima - što je jedna od njezinih vrijednosti.

Predgovor *Povjesničar u pristupu vlastitom djelu* (5.-13.) prof. dr. Drage Roksandića obavještava čitatelja ne samo o profesionalnom određenju autora knjige, nego i crticama iz njegova privatnog života pridonosi razumijevanju njegova djela što se čini osobito važnim za istraživače na području društveno-humanističkih znanosti budući da je zbog prirode njihova posla gotovo nemoguće povući liniju između objektivnog i subjektivnog (ne misli se pristranog), vanjskog i unutarnjeg. U historiografiji je već odavno započela rasprava o tome je li moguće objektivno pisati povijest, drugim riječima gdje prestaje povijest samog autora-pojedinca, a počinje Povijest. Iako je skala mogućih odgovora vrlo široka, možda je među njima najprihvatljiviji odgovor jednog književnika da je već i sama spoznaja slabosti (u slučaju povjesničara možda je bolje govoriti o ograničenjima) - oslobađajuća!

U izboru radova Igora Karamana, ujedinenih u ovoj knjizi, tekstu pod naslovom *Društenopovijesni procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja* (13.-46.) dodijeljeno je prvo mjesto. Već u uvodnim rečenicama autor se polemički osvrće na kategoriju vremena koja je imanentna svakom povijesnom događaju, a zatim i na poseban način njegovoj interpretaciji. Karaman smatra da znanstvena spoznaja o prošlosti i suvremenosti određene zajednice korespondira stupnju njezina društvenog razvitka, implicirajući na taj način da je shvaćanje prošlosti i sadašnjosti kao posebnih, međusobno nepovezanih, vremenskih odrednica i teorijski i stvarno nemoguće budući da dinamika napretka sadašnjosti ubrzava, produbljuje i usložnjava spoznaju o prošlosti. Zato je moguće da ona (prošlost), po mišljenju autora, za svaki novi naraštaj bude novom. Zatim svoje stajalište još izravnije iskazuje s obzirom na tzv. "teoriju vremenske distance" koja stoga nema nikakav smisao (osim kao isključivo tehnički termin kojim se označava dostupnost dokumenata u arhivima). Pokušava dati odgovor na pitanje što je prošlost, a što sadašnjost videći ih u neprekidnom nadopunjavanju, natjecanju, previranju budući da je granica između njih nestalna, uvijek u promjeni. Ovo pitanje je važno i zbog svoje nadopune, tj. pokušaja da se na temelju kriterija vremena odredi granica između povijesti i drugih društvenih disciplina. Autor smatra ovaj kriterij neadekvatnim predlažući da konkretna društvena praksa postane kriterijem za podjelu područja interesa među društvenim znanostima i ujedno iznosi zahtjev za suradnjom među društvenim znanostima i za stvaranjem konceptualnih i metodoloških preduvjeta za nju. U središtu autoraova interesa našli su se procesi modernizacije (tranzicija stanovništva, industrijalizacija privrede, urbanizacija naselja, disperzija kulture, demokratizacija politike, integracija naroda) koji su imanentni svakom društvu. Trenutak za promjenu društvenog uređenja, po mišljenju autora, nastupa onda kada zbroj njegovih negativnih posljedica dosegne onu razinu koja bitno ugrožava njegova modern-

izacijska postignuća. U okvirima ove problematike Karaman se posebno bavio prijelaznim razdobljima između društvenih sustava smatrajući da unatoč vremenskim i prostornim diferencijacijama imaju bitne zajedničke značajke, a jedna od njih je "etastički sustav prijelaznoga razdoblja" (sintagma koju koristi sam autor). Za njegovu ocjenu za Karamana je relevantna vremenska dimenzija, tj. "činjenica da li funkcioniraju prije ili poslije političkih revolucija". Autor konkretizira etastički sustav prijelaznoga razdoblja na primjeru građanske Hrvatske u drugoj polovini 18. st. i u 19. st. Možda se u ovoj sintagmi može prepoznati "taylorovski" pristup povijesnoj ocjeni Habsburške Monarhije kao države čija egzistencija ovisi o ispunjavanju samonametnute "misije" samo što u ovom slučaju to nije niti obrana od Osmanskog Carstva, niti provođenje politike protureformacije ili prosvijećenog apsolutizma - kako to kronološki raspoređuje Taylor - nego uspješno vođenje prijelaznog razdoblja reformama odozgo, po mišljenju Karamana, uspješnog do 1848., a zatim se sustav deformirao sve do raspada Habsburške Monarhije koji je značio svojevrsno izvanjsko okončanje njezine "misije" koja više nije bila uspješna. Uz koncept etastičkog sustava prijelaznog razdoblja autor je otvorio još jedno metodološko pitanje - pitanje da li se u povijesnim djelima moguće izdići iznad razmrvljene konkretnosti i doći na razinu univerzalnosti. On smatra da je jedna od mogućnosti pa i zadatka historiografije da ispod površinskih događaja uoči unutrašnje uzroke i zakonitosti koje nisu karakteristične samo za tu posebnu povijesnu situaciju. Kao jedan od primjera navodi upravo prijelazna razdoblja između susljednih društvenih sustava koji osim svojih specifičnosti imaju i neka zajednička obilježja.

Habsburški prosvijećeni apsolutizam tijekom 18. st. kao protomodernizacijski etastički sustav (46.-90.). U članku pod ovim naslovom autor je prikazao referate održane na međunarodnom simpoziju "Mogersdorf" održanom 1980. u Beču u povodu dvjestogodišnjice smjene na habsburškom prijestolju. Tema simpozija je bila srodnosti i razlike između razdoblja vladavine Marije Terezije i Josipa II. Iako je na simpoziju bio izražen zahtjev da se društveno-političke promjene nakon 1780. ne svedu samo na smjenu vladarskih ličnosti, iščitavajući tekst ipak se dobiva dojam da su i sami referenti, unatoč istaknute intencije, razmišljali u okvirima ovoga istog obrasca. Također nije osvjetljena, a niti individualizirana skupina onih reformno orijentiranih ljudi okupljenih oko Dvora (osim u slučaju kneza Kaunitza i grofa Firmiana), već afirmiranih i etabliranih unutar postojećih struktura moći kojima je etastički sustav prijelaznoga razdoblja trebao pružiti potporu u njihovim modernizacijskim nastojanjima. Međutim, doprinos skupa je u dvojakom pristupu vladavini Marije Terezije i Josipa II., tj. na razini ideologije koja je činila teorijsku podlogu njihova vladavinskog sustava i na razini konkretne vladarske prakse. Karaman zatim ovu univerzalnu tematiku provjerava na hrvatskim zemljama u 18. st. Za razliku od starije hrvatske historiografije koja je u apsolutističkoj vladavini Marije Terezije prepoznala isključivo kršenje autonomnih prava hrvatskih plemića, bezobzirni čin centralističkog vladara (Šišić) ili ostvarivanje koncepta o teritorijalnoj podjeli rada unutar granica Monarhije (Bičanić), Karaman je procjenjuje sa sasvim drukčijeg stajališta. Za ocjenu ovoga razdoblja za njega je bila relevantna uspješnost države u provođenju protomodernizacijskih reformi uvjetovanih normama kasnofeudalne svakidašnjice hrvatskih zemalja.

Hrvatski nacionalni preporod (1835. -1875.) i oblikovanje građanskoga društva (90.-111.). Autor je prihvatio model nacionalnih integracija ili preporoda

na prostoru Srednjoistočne Europe na temelju kojeg je iznio temeljne ciljeve i zadatke (teritorijalni, ekonomski, kulturni, politički) hrvatskoga nacionalnog preporoda koji je oblikovala aktualna društveno-politička situacija u kojoj su se hrvatske zemlje nalazile u prvoj polovini 19. st., a čije je ostvarenje bilo uvjetovano i izvana i iznutra. Također je naglasio kontroverze koje su proizlazile iz različitosti društvenog, političkog i kulturnog podrijetla njegovih protagonista.

Uloga visokoga činovništva u građanskoj Hrvatskoj (111.-129.). Činovništvo kao društveni sloj ili "odnos prema društvu" - kako ga sam autor imenuje - relevantan je također sa stajališta države kao sustava prijelaznoga razdoblja budući da čini glavni instrument njezine politike. Birokratska deformacija - sintagma je koju autor koristi da bi označio neuspjeh etatističkog sustava u poticanju i provođenju modernizacije na svim razinama društvenog života. Služeći se analogijom, uspjeh etatističkog sustava mogao bi se nazvati birokratskom afirmacijom. Prema autorovu shvaćanju etatistički sustav prijelaznoga razdoblja trajao je punih 150 godina, tj. od sredine 18. st. sve do početka 20. st. kada je novi građansko-kapitalistički poredak u potpunosti zaživio u povijesnoj situaciji sjeverne Hrvatske, nakon čega završava i povijesna uloga Habsburške Monarhije (kao što je već bilo istaknuto u uvodnom tekstu). Autor je u ovom članku iznio stajalište da su tradicionalne zemaljske staleške institucije bile izravan konkurent institucijama centralne vlasti u kojima je bila zastupljena stručna činovnička inteligencija zbog čega su se modernizacijske/modernizirajuće reforme lakše mogle provoditi na komorskim imanjima ili na području Vojne krajine gdje apsolutistička carska vlast nije imala konkurenta. Cilj autora je bio osvjetliti ulogu činovničke inteligencije u procesima modernizacije društva pri čemu je nužno razlikovati sloj višega činovništva (kancelari, ministri, banovi i njihovi namjesnici, predstojnici vladinih odjela, dvorski savjetnici, dvorski tajnici, savjetnici, pisari, dva praliječnika) koje po svojem položaju ima relevantnu ulogu u društvu i niže činovništvo čija je funkcija provedbenoga karaktera.

Socijalna i regionalna obilježja studenata na zagrebačkim visokoškolskim ustanovama (129.-146.). U ovom dijelu autor je pokušao pokazati kako je koristeći se kvantitativnim metodama moguće doći do dalekosežnijih zaključaka o društvenoj realnosti - npr. autor u razdoblju od 1791. do 1830. i u razdoblju od 1874./75. do 1910. razmatra sastav studenata filozofije na zagrebačkoj Akademiji prema različitim kriterijima - prema socijalnom podrijetlu, prema izvorima sredstava za izdržavanje, prema željenim budućim zvanjima (posebno zanimljivim čini mi se podatak o tome na koji način socijalno podrijetlo utječe na izbor zanimanja slušača Akademije), po regionalnom podrijetlu (kao pokazatelju utjecaja Zagreba kao gravitacijskoga centra u uvjetima upravno-političke rascjepkivosti hrvatskih zemalja). Ova statistička istraživanja mogu poslužiti kao izvor za proučavanje društvenih promjena, preraspodjele društvenih snaga, zatim povijesti mentaliteta, ali odražavaju političku situaciju i na drugoj razini, npr. kroz aspekt obrazovanja. Međutim, ova rasprava je - kako to sam autor naglašava - segmentarnog karaktera i bila je zamišljena kao naznaka za buduća istraživanja. Autor je upravo ove godine smatrao relevantnima za uspoređivanje, budući da je razdoblje 1791.-1830. pretpreporodno i neposredno pretpreporodno razdoblje, a drugo nakon 1874. predstavlja vrijeme potpunoga ostvarenja preporodnih ideja, kao i početak provođenja modernizacijskih reformi s njihovim političkim i socijalno-ekonomskim konzekvencijama.

Merkantilno-manufakturna privreda hrvatskih pokrajina do revolucije 1848./1849. (146.-163.). Autor prikazuje situaciju nakon Bečkog kongresa, kada su se hrvatske zemlje bile formalno našle unutar političkoga okvira Habsburške Monarhije. Međutim, ova politička činjenica gotovo da nije donijela promjene u hrvatskoj društvenoj zbilji, budući da je njezina administrativna slika i dalje bila rascjepkana. Seljačka gospodarstva sjeverne Hrvatske i dalje su bila zatvorena u logiku autarhičnoga naturalnoga gospodarstva - funkcionalnog u mjeri egzistencijalnoga minimuma dostatnog za samoobnavljanje - s vrlo suženom mogućnošću sudjelovanja u tržišnoj razmjeni. K tomu, feudalna stvarnost i dalje je regulirala urbani život provincijalne Hrvatske cehovskom uskogrudnošću i slabim mogućnostima unutrašnjega tržišta. Obrtničko proizvodnji namijenjenoj gotovo isključivo gradskoj potrošnji uz bok je išla i sitna tzv. dućanska trgovina. One su zadovoljavale skromne urbane zahtjeve. U takvim uvjetima ekonomski napredak hrvatskih zemalja je imao skućene perspektive.

Značenje kućnih zadruga u modernizacijskoj preobrazbi sela i poljoprivrede (163.-192.). Nakon 1848./49. godine i smjene jednog konstitutivno-normativnog sustava drugim bila je otvorena javna rasprava o mnogim društveno-političkim pitanjima, među kojima se našlo i pitanje opstanka tradicionalne institucije zadruga. Najznačajnija rasprava je ona Ognjeslava Utješenovića-Ostrožinskog iz 1859. pod naslovom "Kućne zadruge južnih Slavena". Autor daje kratku biografiju Ognjeslava Utješenovića-Ostrožinskog koji je ujedinio dva različita profesionalna i životna iskustva službujući u središnjim administrativnim tijelima za vrijeme banovanja Josipa Jelačića i Ivana Mažuranića. Ekonomsku sliku hrvatskih zemalja toga razdoblja uvelike je određivala još uvijek prevladavajuća naturalna privreda s jedne strane, a s druge tradicionalna institucija zadruge koja je već dulje vrijeme proživljavala proces svoje unutrašnje (trans)formacije. Stoga je svako pitanje modernizacije društveno-ekonomskih odnosa nužno otvaralo i pitanje zadruga. Bez obzira na način, tradicionalne seljačke zadruge morale su nestati s povijesne pozornice kao dio preživjelog svijeta gospodarskih i društvenih odnosa. Doprinos autora je bio u tome što je promijenio perspektivu spoznavanja zadrugaške problematike, tj. smatrao je da je treba proučavati kao tradicionalnu, a ne feudalnu instituciju što omogućava promijenjenu optiku u proučavanju pitanja njezina vlastitog opstanka koje je bilo otvoreno nakon promjene konstitucionalno-normativnog poretka. Pitanje zadruga autor uzdiže iznad razine konkretnoga i pretvara u raspravu o ulozi tradicionalnih institucija općenito na razmeđu dvaju susljednih društvenih poredaka smatrajući ga na taj način aktualiziranim i motiviranim problemima sadašnjosti. Dva su moguća načina uklanjanja zadruga s povijesne pozornice: odozgo - kao rezultat intervencije državnih legislativnih institucija i odozdo - kao posljedica unutrašnje logike društvenoga razvoja. Uloga zadruga u procesu modernizacije sadržana je u zahtjevu da joj omogući inicijalni poticaj dovodeći, na određenom stupnju, do vlastita samoukidanja. Autor inzistira na oštroj distinkciji dviju razina:

1. razine konkretne povijesne stvarnosti;
2. razine pozitivnih zakona - čiji sadržaj nije identičan prvom.

Odgovore na pitanja, prema mišljenju autora, moguće je pronaći u kontekstu međudnosa i međudjelovanja povijesne prakse - tj. konkretnih društveno-političkih situacija i povijesnih zakonitosti koje predstavljaju konstantu u prijelaznim razdobljima. Ovakav pristup zahtijeva promišljenu teorijsko-konceptualnu podlogu.

Kapitalistička ekonomika u Hrvatskoj do Prvog svjetskog rata (192.-238.). Prema mišljenju autora, sredina 19. st. za ekonomsku povijest Hrvatske značila je početak novoga razdoblja moderne kapitalističke ekonomike. Hrvatske zemlje u ovom razdoblju bitno je obilježavala na području ekonomskih odnosa agrarna privreda. Pitanje selišnih i izvanselišnih zemalja (nakon ukidanja feudalnog sustava) bilo je rješavano zakonskim odredbama 1848., 1853. i 1876. godine. Dugo razdoblje od 20 godina pokazuje da ovaj proces nije nimalo jednostavno niti brzo tekao, a također i kolika je bila važnost ovih zemalja kako za seljake tako i za bivše feudalne gospodare. Posljedica različite političke nadležnosti nad hrvatskim zemljama odrazila se i na njihovu društveno-ekonomsku fizionomiju pa je hrvatski i slavonski Provincijal, Vojnu krajinu, Dalmaciju i Istru nužno promatrati u specifičnosti njihovih povijesnih situacija. Jedna od važnih stavki modernizacije bila je gradnja željeznica, koja je na području hrvatskih zemalja do 1867. bila odraz interesa austrijskih poslovnih krugova, a nakon ove godine ugarskih. Domaćim poslovnim krugovima bila je u interesu gradnja željeznice u smjeru istok-zapad tj. Zemun-Rijeka, koja se podudarala s tradicionalnim smjerovima tranzitne trgovine od Podunavlja do jadranskih luka i srednjoeuropskih tržišta. Na ovoj tranzitnoj trgovini bila je interesno povezana tradicionalna elita merkantilistički usmjerenoga veleposjedničkog plemstva i veletrgovačkoga građanstva. Domaći privredni krugovi utjecali su na gradnju željezničkih pruga tek krajem 19. st. To su bile kraće, tzv. vicinalne željezničke pruge. Autor razmatra također i fenomen industrijalizacije koja je najočitija u preradi žitarica (upotreba parnih mlinova), šecerne repe kao i u unapređivanju tehnike u iskorištavanju drvene građe (upotreba parnih pilana). Inicijativa na području industrijalizacije privrede prelazila je u ruke jačega mađarskog, austrijskog ili nekog drugog inozemnog kapitala u posljednjim godinama 19. st. Od kraja 19. st. znatiji je napredak industrijskih pothvata na gradskim područjima, a dravno-prerađivački pogoni postupno ustupaju mjesto drugim granama industrije. Na području obrta također su se dugo vremena zadržali inhibirajući feudalni segmenti, što se možda najbolje očituje u podatku da je tek 1872. godine bio donesen "Obrtni zakon" kojim su bili ukinuti cehovi - kao jedno od izrazitih obilježja feudalizma.

Procesif/enomeni inicijalne tranzicije stanovništva Hrvatske do 1918. (238.-273.). U ovom članku autor uvodi pojmove pseudourbanizacije i pseudourbanizacije. Pod pseudourbanizacijom podrazumijeva državni intervencionizam u inzistiraju na samo jednoj komponenti, tj. na gradnji tvornica, dok se ostale komponente kao što je agrar, prometni sustav i kreditno poslovanje zanemaruju, a pod pseudourbanizacijom podrazumijeva - podržavanje migracija u smjeru selo-grad umjesto održavanja izrastanja gradova u multifunkcionalne centre okolnih područja. Pseudourbanizacija je na taj način i jedna od posljedica/preduvjeta pseudourbanizacije - autor ih naziva povijesnim recidivima u razdoblju nakon 1945. U nastavku teksta autor je pokušao objasniti genuzu njihova nastanka koristeći se demografskim podacima F. Vrbanića za kraj 19. st. i studijom J. Gele iz 1982. koja obuhvaća dvjestogodišnje razdoblje od 1780. do 1980. Razdoblje od druge polovine 19. st. pa do 1918. nosi obilježja prijelaznoga razdoblja iz feudalnoga u građansko-kapitalistički poredak - a karakteriziraju ga sljedeći fenomeni:

- već od sredine 18. st. bila je započela modernizacija upravnoga sustava - autor razlikuje modernizaciju odozgo (izvana) i modernizaciju odozdo (iznutra) promatrajući ih u dinamičnom odnosu kao konkurentne, ali istodobno i komplementarne pojave;

- Prema podacima Frana Vrbanića 80-ih god. 19. st. na području sjeverne Hrvatske došlo je do inicijalne tranzicije stanovništva, na što ukazuje smanjivanje stope mortaliteta kao i odnos razine smrtnosti i rodnosti stanovništva.

Autor naglašava aktualnost ove tematike s gledišta suvremenih problema, odnosno nameće se pitanje kako odgovoriti izazovima depopulacije pojedinih hrvatskih prostora - npr. otočnici - koji imaju ulogu vanjskoga strateškog segmenta ili dinarskih - kao središnjih prostora. Svako rješenje isključuje simplificirane pristupe, a odgovor je - prema mišljenju autora - moguće tražiti samo u promišljenoj razvojnoj politici na području ekonomsko-društvenih odnosa.

Hrvatski protonacionalni i nacionalni programi: Petar Zrinski - Janko Drašković - Eugen Kvaternik (238.-273.). Na početku teksta autor ističe svojevrsnu motivaciju koja ga je navela na pisanje ovoga teksta, a to je europska inicijativa za ujedinjavanjem država, zemalja i naroda europskoga kontinenta i odmah na početku spominje asocijaciju na otkriće Amerike kojim je već, prema njegovu mišljenju, započeo proces globalizacije, a na neki način bila je izazvana i devaluacija prostora. Za ovaj tekst karakteristična je određena emocionalna crta budući da je pisan pod dojmom aktualnih političkih događaja. U njemu je autor personalizirao određene tendencije u društveno-političkom životu, kako to i sam naslov sugerira.

Ova zbirka tekstova Igora Karamana nadopunjena je Kazalom imena osoba (291.-294.) i opsežnom Bibliografijom radova Igora Karamana (294.-318.) koju je izradila dr. sc. Štefanija Popović, a na posljertku se nalazi Sadržaj (319.). Knjiga je također opremljena i slikovnim priložima koji na svoj način svjedoče o ljudima, prostorima i događajima hrvatske povijesti 19. st.

Kristina Milković

Konrad CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution.* München: R. Oldenbourg Verlag, 2001. (Südosteuropäische Arbeiten 109). 464 str.

Suradnici minhenskog Südost-Instituta u proteklih su dvadesetak godina objavili nekoliko vrijednih monografskih studija posvećenih temama iz hrvatske povijesti. Wolf D. Beschnitt, Wolfgang Kessler, Srećko M. Džaja, Günter Schödl i Aleksandar Jakir iz historiografskog su se motrišta bavili pitanjima društvene strukture, nacionalne integracije, nacionalnih ideologija, konfesionalnosti, politike i kulture u Hrvatskoj i BiH u 19. i 20. stoljeću.

Posljednja u tom nizu jest knjiga Konrada Clewinga *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution.* U njoj se autor posvetio području austrijske Dalmacije u prvoj polovici 19. stoljeća. Clewing se prvenstveno usmjerio na istraživanje utjecaja jačajućeg državnog ustroja i austrijske politike na kulturnopolitičko ozračje i specifične oblike identiteta koji su u predožujskoj Dalmaciji poprimali obrise nacionalnih ideologija. Svoj pristup opsežnoj historiografskoj studiji društvenih procesa u Dalmaciji Clewing